

Лютий 2008 р.

Соціальна злагода у культурно різноманітних суспільствах

Україні, як і більшості сучасних держав, властива помітна культурна гетерогенність. Проте, перманентно змінювана в ході виборів влада впродовж всієї майже двадцятирічної історії незалежності України стикається із стійким комплексом проблем, що припускає необхідність і настійну потребу такого узгодження і поєднання культурних відмінностей, які б забезпечували якщо не зміцнення соціальної єдності, то усували б загрозу державній і територіальній дезінтеграції внаслідок очевидно конфліктних (погано або зовсім не сумісних) вимог і домагань різних культурних спільнот.

Культурна ситуація в Україні у найзагальнішому плані полягає в наступному. Становлення незалежності досить настійно вимагає відмови від домінантної культури радянського зразка і затвердження домінантної культури національного, власне українського, зразка. Разом з тим, радянська домінантна культура – російськомовна, атеїстична, із спільною, нероздільною і в майбутньому історією Росії та України, з «дружбою народів» в багатонаціональному Радянському Союзі – не заперечувала національну культуру і історію. Фактично на невизначено довгий термін тоді постулювалася ситуація бікультуралізму з поступовим посиленням домінації культури радянського типу.

Якщо досягнення соціальної злагоди розуміти як *процес пошуку і знаходження компромісу* між конфліктуючими сторонами (точками зору), а також як швидше тимчасовий, чим постійний, *результат зближення позицій та інтерпретацій*, терміни тривалості дії якого не піддаються точному встановленню, то ***реальна проблема в Україні полягає в тому як найуспішніше, з найменшими ризиками для соціально-культурної єдності країни перейти від фактичного бікультуралізму до національного монокультуралізму.***

Через різноманітні історичні причини в Україні такий процес йде досить суперечливо, а сама проблема все ще відтісна на далеку периферію політичного і публічного порядків денних. Відтісна, по-перше, проблемами, що представляються ніби то важливішими, – становлення державності, перерозподіл раніше націоналізованої власності та легітимації її нових різновидів і власників в контексті гострої боротьби за владу між політичними елітами з різними національно-культурними перевагами. По-друге, особливою делікатністю культурної сфери, яка не приймає силового політичного регулювання і яка вимагає особливих навичок і мистецтва у веденні переговорів, ухваленні рішень та їх виконанні. Адже національна монокультура не встановлюється декретами і указами, оскільки зберігаються і відтворюються носії бікультуралізму у вигляді громадян, їхніх об'єднань, політичних партій і політичних еліт. По-третє, недостатньою налагодженістю інституціональних механізмів, відповідальних за вирішення проблем, правовим супроводом у вигляді відповідних законів, що запізнюється або є некоректним, відсутністю неформальних схем взаємодії органів управління і громадськості.

Експертна частина доповіді побудована таким чином. Перш за все, представлений огляд тих просторів (сфер) взаємодій, стан яких є швидше конфліктним, аніж солідарним, і де досягнення компромісу між моно- і бікультуралізмом бажано на основі демократичних

принципів і критеріїв. Такими сферами є: а) сфера міжнаціональних відносин; б) міжконфесійна сфера; у) сфера історичної пам'яті й очікуваного майбутнього; г) сфера мови. Перші три реферуються достатньо коротко, а остання докладніше з метою детальнішого представлення складності й неоднозначності ситуації тут. Крім того, в кожній сфері вказується домінуюча суперечність, а там, де це доречно і доцільно, також і периферійні, нерідко латентні, невідповідності і напруженості, які здатні переміщатися у фокус уваги у міру згладжування або ослаблення домінуючої. За всієї відносної автономності перерахованих сфер вказівка на очевидні взаємозв'язки між ними, так само як і їх скільки-небудь поверхневий розгляд, виходить за рамки доповіді, що представляється. Потім дається загальна оцінка ситуації в перспективі заздалегідь визначених критеріїв для даного блоку проблем й представляються пропозиції щодо додаткових критеріїв оцінки проблем соціальної злагоди в Україні.

Конфліктна сфера I: міжнаціональні відносини

В дзеркалі статистики етнічна структура України представляється відносно простою. За даними останнього Всеукраїнського перепису 2001 року 78% населення це етнічні українці, 17% - етнічні росіяни і 5% представники майже 100 інших національностей. У всіх областях України, за винятком Автономної Республіки Крим, ті, хто самоідентифікувався як українець, складають більшість. Причому за дванадцять років після попереднього перепису (1989 рік) ця структура хоча і зазнала змін в ході природного і міграційного руху населення, але не радикальних: частка українців зросла на 6%, а росіян і інших національностей зменшилася відповідно на 5% і 1%.

За відсутності як явної, так і прихованої дискримінації якої-небудь національності в Україні, *домінуючий конфлікт* в даній сфері *розгортається* не між українцями і росіянами, а *між російськомовним переважно населенням Автономної Республіки Крим і кримськими татарами*, депортованими в травні 1944 року, які масово повернулися в місця традиційного поселення на початку 1990-х років. Як показано в публікаціях І.Прибиткової [1] та О.Майбороди [2] його підтримує невирішеність проблем матеріально-господарського облаштування репатріантів: повернення власності, наділу земельними ділянками. В результаті конфлікт став, фактично, перманентним, а час від часу переходить в гостру стадію із зіткненнями і навіть жертвами з приводу «самозахопелень» землі. Повідомлення такого роду в ЗМІ численні і з'являються регулярно. Для ілюстрації процитуємо одне з останніх – про події біля гори Ай-Петрі в грудні 2007 року:

«Перший сніг на плато Ай-Петрі тепер брудний. Бульдозери зачистили сліди побоїща. У Лівадійській лікарні — четверо постраждалих, один із них — із вогнепальним пораненням. Ще трьох перевели до Бахчисарайської лікарні. 18 репатріантів на чолі з головою Бахчисарайського меджлісу дістали адмінарешт від трьох до тринадцяти діб за опір міліції. Такі результати примусового виконання рішення Господарського суду АРК про усунення перешкод Ялтинському гірсько-лісовому заповіднику в користуванні ділянкою, створеною приватним підприємцем Е.Мустафасвим. Для забезпечення примусового виконання рішення суду були задіяні: 950 бійців спецпідрозділу «Беркут» і внутрішніх військ, снайпери, три БТри. На плато було піднято важку техніку — екскаватори, КамАЗи, навантажувачі. Керівництво операцією на місці здійснювали заступник начальника головного МВС В.Давидов і начальник УДВС Криму В.Пархомчук. Під час виконання завдання були застосовані спецзасоби. Суть рішення суду — знесення самовільної будівлі на ділянці площею 125 квадратних метрів. Це одна сотка землі. Будівля являла собою фундамент — за версією репатріантів. Або кафе — за версією ДВС. Усього за п'ять днів до цих подій кримська міліція уже використовувала загін спецпризначення під час конфлікту між учасниками самозахоплення і кількома сотнями молодих людей, організованих будівельною компанією, яка претендує на ту саму ділянку землі на вулиці Балаклавській у Сімферополі» [3].

За домінуючим, достатньо «гарячим», ледве вгадується шлейф латентних, практично не обговорюваних в публічній сфері та органами влади конфліктів. Хоча на поверхні соціального життя вони не представляються як непримиренні, взаємно заперечувані

домагання, але таке положення зовсім не виключає накопичення напруги, що викликається очікуваннями етнокультурних спільнот, які не задовольняються. Маються на увазі і статус різних національних меншин, і їх представництв в центральних і місцевих органах влади – болгар (Одеська область), румун (Чернівецька область), угорців (Закарпатська область). Але якщо проблеми, наприклад, інтеграції ромів в українське суспільство вивчаються і, частково, вирішуються за фінансової підтримки Міжнародного Фонду «Відродження», то аналогічні проблеми, скажімо, афганської колонії в Україні, зареєстрованих і незареєстрованих біженців з різних країн, артикулюються і обговорюються лише випадково, відповідно до якого-небудь випадку, що раптово представився.

Разом з тим, відкрито конфліктна і латентні конфліктні міжетнічні ситуації сприймаються і фіксуються масовою свідомістю. Особливості їхнього сприйняття респондентів детально аналізувалися Е.Головахою і Н.Паніною на даних моніторингових репрезентативних опитувань населення Інститутом соціології НАН України (квотна репрезентативна вибірка у всіх областях України за ознаками статі, віку, рівня освіти та типу поселення; N=1800) з використанням шкали Богардуса (шкала міжетнічної дистанції). Вони констатують, що на тлі низького рівня міжнаціональної толерантності, властивого всім пострадянським країнам, а також за відсутності масових випадків етнічної нетерпимості в період з 1992-го по 2005-й рік, в Україні помітно піднявся рівень психологічної відособленості громадян та ізоляціонізму по відношенню до представників більшості національностей. Особливо помітним цей процес став після 2002 року та загального загострення міжнародної ситуації у зв'язку з терористичними актами [4].

До аналогічних висновків щодо євреїв приходять В.Паніотто, який також використовував шкалу Богардуса (первинна інформація 15-ти Омнібусів – опитувань, що проводяться Київським міжнародним інститутом соціології у 1994-2006 рр. Репрезентація для населення України у віці від 18 років і більше. Вибірка стратифікована по областях і типах населених пунктів. На першій ступені проводився випадковий відбір (використовуючи PPS – probability proportional to size) пунктів, на другій ступені вибірки – випадковий відбір поштових відділень, а потім здійснювався випадковий відбір адрес домогосподарств на території поштових відділень і респондентів в кожному. Опитування проводилися в різні роки в 120 - 165 містах і селах (на території 250 - 375 поштових відділень) у всіх 24 областях України і в Криму). Висновки його доповіді на 12-ій щорічній Міжнародній Конференції Columbia University 12-14 квітня 2007 року сформульовані таким чином:

«З 1991 до 2006 рівень антисемітизму в Україні істотно виріс. Частка населення, яка в опитуваннях погоджується допустити євреїв в своє найближче оточення (як членів своєї сім'ї і друзів) зменшилася у 1994 – 2006 рр з 38% до 21%. Частка населення, яка не хотіла б, щоб євреї були жителями України, збільшилася за цей період з 26% до 36%. Відношення населення України до євреїв істотно гірше, ніж до українців, росіян і білорусів, але краще, ніж до інших досліджуваних етнічних груп. Найменше упереджено відношення населення України до україномовних українців, далі йдуть російськомовні українці, потім росіяни і білоруси. Далі з деяким відривом йдуть євреї, потім поляки, німці, французи, канадці, американці, румуни. Потім з великим відривом йдуть негри і цигани.

Зростання рівня антисемітизму в Україні тісно пов'язане із загальним зростанням рівня ксенофобії, а з 1994 до 2003 року практично повністю пояснюється зростанням рівня ксенофобії до всіх етнічних груп, а не суто до євреїв. Але в останні 3-4 роки динаміка рівня антисемітизму не співпадає з динамікою ксенофобії. Найбільш тривожною тенденцією в зростанні рівня антисемітизму є те, що за останніх 10 років найбільш інтенсивне зростання рівня антисемітизму характерне для молоді 18-20 років (ми не досліджували молодь до 18 років). Якщо загальний рівень ксенофобії є найвищим серед старших вікових груп і молоді люди 18-20 мають найнижчий рівень ксенофобії в порівнянні з іншими віковими групами, то рівень антисемітизму серед них є найбільш високим серед всіх вікових груп» [5].

Всі названі дослідники сходяться в тому, що інтенсифікація ізоляціоністських настроїв припадає на період виборів найвищих органів влади – очевидна реакція виборців на відповідні гасла і вимоги окремих політичних партій і об'єднань, тобто залучення

етнокультурних відмінностей до політичної боротьби, ескалація якої в Україні відчутна саме на початку нового сторіччя. Не випадково, мабуть, в моніторингових опитуваннях Інституту соціології НАН України в 1995 році 27% опитаних говорили про те, що їм бракує взаєморозуміння між людьми різних національностей, а в 2006 році таких було вже 37% [6].

Конфліктна сфера ІІ: між моно- і поліконфесійністю

Отримання Незалежності стало також імпульсом до своєрідного релігійного відродження, як його назвали в спеціальній літературі [7]. З країни масово атеїстичного населення (точніше – латентно релігійного) Україна перетворювалася на країну з масово релігійним населенням. Якщо в 1994 році нерелігійними в обстеженнях Інституту соціології називали себе 37% респондентів [8], то в 2006 році таких було вже тільки 13% [9]. Правда, вражаюча динаміка релігійної самоідентифікації не супроводжується інтенсифікацією релігійних практик: у 1994 році 14% опитаних повідомляли про відвідини церкви у вільний час, а в 2006-му – 17% [10]. Наприкінці першої декади нового століття Україна є поліконфесійною державою, в якій на 1-е січня 2007 року діяли 29913 релігійних общин, 406 монастирів, 29423 священнослужителів, 185 учбових закладів і виходило 380 періодичних видань, 55 різних релігійних церков, конфесій, організацій [11].

В результаті міжконфесійна ситуація, як відзначають дослідники, достатньо складна і неоднозначна. 52% віруючих відносяться до православних, які розподілені по трьом церквам, що суперничають одна з одною, – Українською Православною, Українською Православною Київського патріархату (відокремилася від УПЦ в 1992 році), Українською Автокефальною Православною Церквою. Фактично регіональною (Західна Україна) є Українська Греко-католицька Церква (14% віруючих) і Римсько-католицька церква (4% віруючих). При цьому останнім часом спостерігається швидке зростання неортодоксальних і нетрадиційних релігійних рухів [12].

Домінантним в даній сфері є **конфлікт між сукупністю церков з одного боку і державою – з іншою**. Неврегульованими залишаються багато питань повернення (реституції) церковної нерухомості і майна, які знаходяться в державній і комунальній власності. Вони ускладнені ще і тим, що внаслідок розколу православ'я не завжди ясно, якій з православних церков таке майно має належати. У конфлікт нерідко втягуються віруючі, що вже приводило до прямих зіткнень між ними за церковні будівлі, наприклад. Разом з тим, посилюється тиск церков на державу з метою надання їм пільг в користуванні землею, комунальними послугами, у друкуванні релігійної літератури, виготовленні і розповсюдженні релігійної атрибутики. У той же самий час виконавча і законодавча гілки влади в Україні ініціюють (або не перешкоджають) викладанню основ релігії в середніх загальноосвітніх школах, що фактично делегітимізує конституційний принцип відділення церкви від держави, а своїм найближчим наслідком має обмеження свободи віросповідання для тих, хто не дотримується «державної» релігії.

Розкол українського православ'я на три незалежні церкви, що не визнають одна іншу, утворює фоновий конфлікт для домінантного. Протягом півтора десятків років його пропонується подолати шляхом створення єдиної Помісної Української Православної церкви, проте зближення церков не відбувається. У Різдвяному Посланні 6 січня 2008 року Патріарха Київського і всієї Руси-України Філарета стверджується, що без Української Церкви не може бути Української держави, а без Української держави не може бути Української Церкви, а також висловлюється надія, що незважаючи на зовнішній і внутрішній опір в Україні буде єдина Помісна Церква.

Чи не найвиразніше культурна гетерогенність українського суспільства проявляється в оцінках населенням минулого та майбутнього. І саме в цій сфері досягнення злагоди виглядає найпроблематичнішим. Тут важко уявити собі механізми та інституційні структури, які б взяли на себе сміливість виробляти та пропонувати суспільству проекти чи то зближення оцінок, чи то компромісів, прийнятних для носіїв протилежних оцінок. В описі стану спиратимемося на досить надійні і майже єдині в своєму роді дані Інституту політики з репрезентативних опитувань 2002-го та 2006 року [13] (репрезентативне опитування респондентів у віці від 18 років і більше. Вибірка квотна, обсяг – 4620 осіб. Статистично значимими є відмінності у 3.5 – 4% між виокремленими 10-ма регіонами країни регіонами). Для оцінок пропонувалися історичні постаті та події минулого, а також бажані союзники та друзі в найближчому майбутньому.

Домінуючим у цій сфері є **конфлікт між різними, фактично несумісними образами минулого та майбутнього**, носіями якого виступають як пересічні громадяни, так і представники органів влади різного рівня. Майже для всієї політичної історії України, а також для першої половини ХХ сторіччя легко просліджується ця ж тенденція: прийнятні для населення західних областей України діячі та події досить рішуче не сприймаються в Донбасі та Криму, більш-менш інтенсивно переосмислюються в столиці країни, у північних та центральних областях. Скажімо на заході практично цілком дискредитовані в уявленні громадян України В.Ленін, І.Сталін (84% і 91% негативних оцінок відповідно), Жовтнева соціалістична революція 1917 року (75%), а в статус національних символів зводяться М.Грушевський (85% позитивно його оцінюючих) та діяльність Української повстанської армії (УПА, 76% позитивно оцінюючих). У цьому близькі їм північно-західні області та Київ.

У свою чергу, на Сході й у Криму переважно позитивно оцінюється В.Ленін (63% і 59% відповідно), а також Жовтнева революція – ледве більше половини опитаних. Позитивні оцінки І.Сталіна найчастіше висловлюються на Сході (47%) і в Криму (43%), хоча в середньому по Україні тільки кожен четвертий опитаний дотримується такої думки. Причому частка позитивних оцінок цих двох політиків і революції 1917 року за досить складною географічною кривою зростає від заходу до Києва, а потім через центральні та північні області охоплює схід і спускається на південь країни.

Інакше кажучи, у більш віддаленому й недавньому минулому для проживаючих у різних регіонах України особливо значимими є різні політичні діячі та події. Тому в даний момент не приходиться говорити про загальну для всіх громадян України політичну історію. Сьогодні наявні три, принаймні, політичні історії, кожна з яких визнається жителями різних регіонів за «нашу»:

□ для п'яти західних областей (Закарпатська, Івано-Франківська, Львівська, Тернопільська, Чернівецька) та двох північно-західних (Волинська й Рівненська) «наша» політична історія пов'язана з визвольною війною проти Польщі, діяльністю Української Повстанської Армії (УПА), а також із глибоко відчутною та ясно артикульованою необхідністю дистанціюватися від Росії й здобути суверенітет. Усе, що сприяє цьому, і складає зміст цієї історії;

□ для жителів Донецької, Луганської області та Криму, «наша» історія втілена у фігурах й подіях, що зближають Україну з Росією, що скріплюють взаємні відносини в більш-менш споєний союз. Звідси висока позитивна оцінка радянського періоду спільної історії й однозначно негативна оцінка розпаду СРСР. Як думають тут, розрив із Росією є неприйнятною ціною суверенітету, значимість якого зовсім не заперечується тут;

□ найбільша група областей (Центр, Слобожанщина, Сіверщина, південний притаврійський регіон, Київ) – це, скоріш за все, простір неспішного

вироблення «загальної» політичної історії. Отут жодна з крайностей в оцінці минулого не відкидається, але і не одержує вирішальної переваги. Не селективність, а дбайливе відношення до всього, що відбувалося, – така не домінуюча, але підспудно, бути може ненавмисно, але не виключено, що і керована тенденція, що набирає силу. Тут багато чого, якщо не все, визнається «нашим», підлягає збереженню в письмових джерелах, а також у живій пам'яті сучасників та їхніх нащадків.

Декілька ілюстрацій щодо того, як розбіжності в оцінках минулого стають джерелом політичної дії:

Політичний скандал, інформує часопис «Фокус», відбувся навколо встановлення пам'ятника російській імператриці Катерині II в Одесі. Під час офіційного відкриття монумента зчинилася бійка між противниками та прихильниками появи монумента в центрі Одеси. Конфлікт на державному рівні розпочався з відкритої заяви блоку Наша Україна – Народна Самооборона, в якій містилася вимога відмінити урочисту церемонію відкриття, оскільки це «є знущанням над пам'яттю тисяч закатованих Катериною українських патріотів та викликом усьому українському народові» [14].

14-го жовтня 2007 року у виступі з нагоди 65-ї річниці заснування Української Повстанської Армії Президент України В.Ющенко повідомив про присвоєння Р.Шухевичу звання Героя України (Указ № 965/2007 від 12 жовтня) [15]. Протягом тижня Луганська, Харківська, Херсонська обласні ради приймають звернення до Президента з вимогою скасувати цей Указ, припинити ревізію та перекручення історичного минулого, що веде до деконсолідації українського народу [16].

Крім того, в уявленні жителів України немає єдиного (загального) образу майбутнього тоді, коли йдеться про роль держави в організації економічного життя, про можливі політичні союзи, а також про способи вирішення чи оцінку проблем, що успадковані від минулого. Отже, ті, хто проживає в різних регіонах, таким чином, розходяться не тільки в оцінках минулого, але і різним їм бачиться бажане майбутнє. Подібність в оцінках сьогодення нітрохи не згладжує подібні розходження, конституюючи виразні регіональні субкультури. Так, у 2006 році ідею політичного союзу з Росією підтримували 59% опитаних, що дещо менше, ніж у 2002 році (65%). У східних областях прихильників такої ідеї значно більше, ніж у західних – 88% проти 24% (у 2002 році ситуація була аналогічною: 90% проти 23%).

Водночас в трикутнику Росія – Європейський Союз – НАТО російський вектор у 2006 році став найпривабливішим для громадян України. Сталося це на тлі більш суттєвого послаблення пронаївських та проєвропейських настроїв громадян. Із судженням про те, що Україна повинна йти шляхом вступу до ЄС згодні 46% українців в 2006 році проти 65% у 2002 році. Молодь віддає перевагу європейському шляху: 51% проти 47% тих, кому 30-49 років, та 41% тих, кому більше 50-ти. Європейський вибір найпривабливіший для населення Києва (74%) та західних областей (70%), тоді як на сході та в Криму згодні із судженням про шлях до Європи відповідно 29% та 26% (у 2002 році прихильників європейського вибору у східних областях було 54%, а в Криму 57%). Деякі політичні сили наполягають на винесенні питання приєднання до НАТО на всеукраїнський референдум, що сприятиме, безумовно, кристалізації регіональних відмінностей та настанов в ставленні до НАТО.

Спокусливо співвіднести наявні розбіжності у змісті образів минулого та майбутнього з регіональним, історично обумовленим поділом, України. Проте це буде спрощенням загальної картини, оскільки хоча домінування переконань та історичних уподобань впевнено фіксується, проте носії таких образів ще й дисперсно розсіяні по території, вони наявні (із відчутно маргінальним статусом) в областях з домінуванням протилежних образів. Це додатково ускладнює керування процесом досягнення злагоди в цій сфері.

Оскільки найближчою репрезентацією етнічності, а в ще більшій мірі символом національно-державної ідентичності, є мова, то через різноманітні причини історичного порядку одним з найважливіших об'єктів державної дії та управління з моменту отримання Україною незалежності в 1991 році стає соціально-гуманітарна і комунікаційна сфера – сфера функціонування мови в найширшому сенсі слова. Мається на увазі весь комплекс ситуацій, пов'язаних з правами і свободами громадян користуватися і застосовувати рідну мову в міжособистісному й діловому спілкуванні, в процесах споживання культури, в теле- і радіокомунікаційних мережах.

Тим часом основне завдання із самого початку бачилося і розумілося як завдання активної і дієвої *українізації* всієї цієї сфери, тобто швидкої та ефективної ліквідації у незалежній Україні спадщини Радянського Союзу, що дісталася, – її надмірній *русифікації*. Тим самим **домінуючою суперечністю** даної сфери постулювалася суперечність між **реальними/формальними статусами української та російської мов**. Втім, природна і історично виправдана установка на українізацію не підкріплювалася ретельним аналізом ситуації, не формувалася програмою дій, що мала б бути зверстаною на основі такого аналізу. Інакше кажучи, були відсутні відповіді на два фундаментальні запитання: яка початкова ситуація, що вимагає управлінських дій?; якою уявляється бажана або ж тільки можлива ситуація, до якої слід було б прагнути?

Навряд чи все могло йти інакше: соціально-економічні проблеми, а також потреби вибудовування вертикалей і горизонталей державно-управлінських інститутів сприймалися політичними елітами як актуальніші й настійніші. Але бездіяльність у сфері функціонування мови, або ж не координовані дії інститутів управління, не просто відсовували вирішення протиріч, що накопичувалися тут, в невизначене майбутнє. Все це здатне було ініціювати і дійсно ініціювало стихійні процеси заповнення порожнеч і невизначеностей різними суб'єктами: органами місцевого самоврядування, бізнес структурами в теле-, радіо- і друкованих медіа, а також доволі активними рухами і спільнотами, строкатими за складом і ціннісно-політичними орієнтаціями, але неодмінно під гаслами «захисту української мови» або «захисту російської мови».

В результаті початковий стан різних сегментів мовної сфери видозмінювався з різною швидкістю і, часто, не в тих же самих напрямках. Тим самим картина ускладнювалася, напруженість суперечності між статусами української і російської мов в одних сегментах зростала внаслідок протестної активності колективних або індивідуальних суб'єктів, в інших залишалася незмінною (відкладалася, консервувалася), в третіх знижувалася. При цьому імплементація (управлінські дії) закріпленого Конституцією 1996 року статусу української мови як державної найбільш успішною виявилася, наприклад, в теле- і радіокомунікаціях, а також в системі середньої освіти. У 2006 році в цілому по Україні 91% місцевих телевізійних компаній вели трансляції українською мовою (менше всього в Луганській – 67%, та Одеській – 70% областях) [17]. У таблиці 1 представлена динаміка відносної чисельності учнів, які навчаються українською та російською мовами.

Таблиця 1

Динаміка розподілу учнів денних загальноосвітніх шкіл України по мовах навчання (% , початок навчального року)

Рік навчання	українська мова навчання	російська мова навчання
1991*	49	50
1995**	58	41
2000**	70	29
2006**	79	20

*Джерело – [18]

** Розраховано за – [19]

Якщо в рік отримання Україною незалежності частки учнів в класах з українською і російською мовами навчання були однакові, то 15 років опісля вони вже співвідносяться як 4:1. Якщо судити тільки із загальноукраїнських даних, то найбільше зрушення відбулося відразу після ухвалення Конституції: у період з 1995-го по 2000-й частка учнів в україномовних класах збільшилася на 12%, а в наступні п'ять років – на 9%. Проте відомості по областях помітно коректують таке уявлення. Перш за все, зниження частки школярів в російськомовних класах і школах на 30% здійснене чи не виключно за рахунок східних і південних областей України, а також столиці – Києва. Так, в Донецькій області в 1995 році 94% учнів відвідували класи з російською мовою навчання, в 2000-му – 86%, а в 2006-му – 67%. У Луганській області ситуація аналогічна: 91%, 83%, 63% відповідно. Те ж в Києві – 30%, 7%, 3%. Поза цією загальною тенденцією опинилася тільки Автономна Республіка Крим, де в 1995-му році 99% учнів навчалися російською мовою, а в 2006-му – 92%. На заході України ситуація прямо протилежна: вже в 1995-му році в Львівській області тільки 4% школярів відвідували російськомовні класи, в Івано-Франківській – 2%, в Рівненській і Тернопільській – по 1% [19].

Проте з друкарською продукцією, що виходить в Україні, як це видно з таблиці 2, ситуація чи не протилежна.

Таблиця 2.

Динаміка частки книг, журналів, газет, що виходять українською мовою, (%)

	1990	2002	2006
книги	56	63	56
журнали	90	31	17
газети (разовий тираж)	68	37	34

*Розраховано за: [20]

За 16 років частка книг, що виходять українською мовою, не змінилася, хоча загальний тираж зменшився в 3.1 рази. У останні декілька років фахівці відзначають поживавлення книжкового ринку, але серед куплених книг тільки 15% видані в Україні, а 60% куплених книг на російській мові [21]. Але якщо в 1990 році дев'ять з десяти журналів і дві третини разового тиражу газет були українською мовою, то в 2006-му році вже тільки кожен шостий журнал і третина газет. При цьому тираж журналів трохи виріс (у 1.2 рази), а разовий тираж газет збільшився значно – в 3.6 рази.

Проте, прогресуюча українізація системи освіти, теле- і радіокомунікаційного простору призвели в південних і східних областях України до висунення тут вимоги про рівність статусів української і російської мов, фактично – про надання останньому статусу офіційного. У такому вигляді воно входить в передвиборну програму кандидата в президенти В.Януковича (2004 рік), а також передвиборну програму Партії Регіонів на чергових (2006 рік) і дострокових виборах в законодавчий орган країни (2007 рік). Хоча Партія Регіонів користується наймасовішою підтримкою в Україні (за неї голосує третина виборців), але надання статусу офіційної російській мові вимагає 2/3 голосів народних обранців у Верховній Раді, що неможливо. В результаті питання про статус, не маючи шансів позитивного вирішення, стає всього лише елементом політичної гри у виборчих кампаніях. Президент України В.Ющенко в промові з нагоди 15-ї річниці Незалежності недвозначно вказав на недоречність дискусії з даного приводу, кажучи про те, що українській мові немає і не буде альтернативи як державній і мові офіційного спілкування [22].

Зустрічна, можна сказати – альтернативна, мовна політика знизу не змусила себе чекати. У 2006 – 2007 роках рішеннями місцевих органів влади російська мова визнана регіональною в Донецькій, Запорізькій, Миколаївській, Харківській, Херсонській областях, а

також в Донецьку, Дніпропетровську, Кривому Розі, Луганську, Миколаєві, Севастополі. Річ у тому, що частка носіїв і користувачів російської і української мов не співпадають з долями росіян і українців у складі населення. Якщо етнічних українців 78%, то, як свідчать дані Всеукраїнського перепису, рідною назвали українську мову 68% [23]. На матеріалах соціологічних опитувань лінгвістична структура населення докладно розглянута В.Хмелько в Київському міжнародному інституті соціології. За його даними 54% вважають рідною українську мову, 31% – російську, 12% – і російську і українську, 3% - іншу. Якщо врахувати, що для 43% респондентів більш легшою в спілкуванні з інтерв'юером виявляється російська мова, а за оцінками самих інтерв'юерів 12-14% говорить на суміші української і російської (так званому «суржику»), то лінгвістична структура населення України насправді ще більш складна [24].

Повідомлення засобів масової інформації дають уявлення про зіткнення інтересів в даній сфері (мова оригіналу):

««Русские школы в Украине испытывают информационный голод. Об этом заявил 15 октября 2007 г. в Киеве на открытии Дней русского языка на Украине руководитель Всеукраинской общественной организации «Русская школа» Александр Кондряков. По его словам, в русских школах на Украине «не хватает литературы, учебников, справочников». Имеющиеся в распоряжении педагогов учебные пособия устарели, так как были изданы, в основном, еще в 80-е годы прошлого века... Президент Украинской ассоциации преподавателей русского языка и литературы, доктор филологический наук Людмила Кудрявцева указала еще один возможный путь решения проблем. Она напомнила, что июне этого года президент России Владимир Путин подписал указ о создании фонда «Русский мир», в попечительский совет которого вошли многие видные русисты. Фонд создан, как сказано в тексте указа, «в целях популяризации русского языка, являющегося национальным достоянием России и важным элементом российской и мировой культуры, а также для поддержки программ изучения русского языка за рубежом». Украинские русисты уже готовят соответствующие программы и намерены выиграть в проводимых фондом тендерах, сказала Кудрявцева» [25].

У травні 2007 року в Москві пройшла конференція із статусу російської мови в зарубіжних країнах, на якій з доповіддю виступив народний депутат України від Партії Регіонів Вадим Колесніченко. Інтерв'ю з ним надрукувала «Російська газета». Ось деякі фрагменти[26]:

«Російская газета: Вадим Васильевич, в нынешнем году Украина подготовила первый периодический доклад о выполнении Европейской хартии о региональных языках или языках меньшинств. А вот вы вместе с общественной правозащитной организацией "Общая цель" подготовили альтернативный отчет. Чем был вызван этот шаг? Неужели официальный документ вызвал у вас недоверие?

Вадим Колесніченко: Доклад Минюста Украины не только у меня, но и у любого непредвзятого читателя вызывает не только недоверие, но и недоумение. Начать хотя бы с заголовка: текст называется "Доклад по выполнению положений Хартии", а посвящен вовсе не "выполнению" и вообще не реальным делам, а новому проекту ратификации хартии. Этот новый проект никто не видел, о нем известно только, что разработчики намерены исключить из числа региональных русский язык. Моя страна и без того выбрала для ратификации самые декларативные положения хартии, не требующие государственной поддержки. А теперь, оказывается, она и их не хочет выполнять и снова предлагает Европе какие-то свои варианты, адаптированные под местные украинские представления о языковой демократии.

РГ: А как реально обстоят дела с языковой демократией в вашей стране?

Колесніченко: Судя по официальному докладу - замечательно. Но этих успехов удалось добиться только на бумаге - ценой манипулирования цифрами, подмены понятий и терминов, прямой лжи наконец. Так, координирующим органом по выполнению положений хартии документ называет Государственный комитет по делам национальностей и религий, ему и деньги выделяются из бюджета. Но почему тогда доклад о выполнении хартии готовил минюст? На самом деле единого органа просто нет.

РГ: Как же тогда решаются проблемы в языковой сфере?

Колесниченко: Они не решаются, а накапливаются, подчас даже провоцируются. Особенно это касается русского языка. За последние 17 лет число школ, где преподавание ведется на русском языке, уменьшилось на две трети. Каждый год статус "русских" теряют около 130 школ. Есть целые регионы, где языковые "меньшинства" - а их представители насчитывают порой сотни тысяч человек - вообще не имеют собственных учебных заведений. В Винницкой, Волынской, Ивано-Франковской, Тернопольской, Ровенской и Киевской областях, где проживают более 170 тысяч русскоязычных граждан, нет ни одной "русской" школы. А в Киеве для 160 тысяч учащихся, желающих обучаться на родном русском, оставлено 7 школ из 504. Потребность удовлетворена на 1,5 процента. Но разработчики доклада вооружились другими цифрами: они "считают" число представителей национальных меньшинств, а не количество носителей региональных языков. Но национальность и язык - разные вещи. Простой пример: по переписи 2001 года, в Украине русскими по национальности назвали себя около 17 процентов населения, а русский язык сочли родным около 30 процентов.

РГ: Но свои права можно защищать в суде.

Колесниченко: Языковым меньшинствам и это недоступно. С 1 сентября 2005 года украинское судопроизводство ведется исключительно на государственном языке. При этом в прошениях вести дело на языке, доступном пониманию сторон, обычно отказывают, переводчиков не хватает, да и услуги их - платные. Понятно, что это решение нарушает конституционные принципы равенства граждан перед законом».

Наявні і прямо протилежні думки і оцінки [27]:

«На сегодняшний день на Украине функционирует чрезмерное количество школ с русским языком обучения. Об этом заявила Анна Скрипник, директор Института этнологии Национальной академии наук Украины, представитель Украинской народной партии, входящей в пропрезидентский блок «Народная самооборона – Наша Украина». «Я отвечу как ученый, сегодня на Украине 15% русских школ. Ни в одной европейской стране нет такого количества школ, где преподают языками национальных меньшинств. Так про какое притеснение русского языка может идти речь?» – сказала она. Скрипник напомнила, что в России «проживает многомиллионная украинская диаспора, и существует только одна украиноязычная школа в городе Сургут Тюменской области». «В большинстве стран мира школы с языком обучения нацменьшинств открываются в местах компактного проживания представителей других национальностей. На Украине русские школы существуют в каждой области, во многих из них учениками являются этнические украинцы, а не русские», – посетовала академик. По ее словам, чрезмерное количество русских школ приводит к «культивированию в больших городах Центра и Востока страны суржика как языка общения».

Джерела суперечностей і непослідовності в політиці монокультуралізму

Мабуть, що на нинішньому, фактично початковому, етапі становлення національної державності політиці монокультуралізму немає альтернатив. Але, строго кажучи, немає підстав говорити про неї як про таку, що склалася і цілеспрямовано проводилася в Україні. Явний і прихований опір бікультуральності такий, що в організації та структурі влади існують помітні інституційні порожнечі, в наявності істотні пропуски в правовій підтримці такої політики, не складаються форми участі громадськості в обговоренні проблем гуманітарної сфери. Проілюструємо цю останню тезу фактами і подіями суспільно політичного життя.

Метаморфози з організаційними структурами виконавчої влади, відповідальними за етнополітичний менеджмент, недвозначно указують на низький статус проблем регулювання міжнаціональних відносин. Досить нагадати хронологію змін статусу такої структури. У 1991 році створюється Комітет у справах національностей при Кабінеті Міністрів України, що не можна трактувати інакше, як визнання важливості етнонаціональних проблем. У 1994 році Комітет реформується в Міністерство у справах національностей, міграції і культур, яке через два роки перейменовується в Міністерство у справах національностей і міграції, а незабаром йому знову приписується формат Комітету у справах національностей і міграції, тобто відбувається пониження в статусі і, фактично, в можливостях впливати і ефективно діяти у сфері своєї відповідальності. У 2000-му році Комітет взагалі ліквідується, а його

функції передаються Міністерству юстиції. 13 вересня 2001-го рік Президент України своїм Указом знову його відновлює під назвою Комітет у справах національностей і релігій.

Незадовільними сьогодні визнаються й правові підстави дій у сфері міжнаціональних відносин. В середині жовтня 2007 року на засіданні Ради з питань етнопонаціональної політики при Президентові України обговорювалися поправки до закону 1992 року «Про національні меншини в Україні». Експерти констатували, що косметичний ремонт цього закону недостатній і бажано було б прийняти новий, такий, що відповідає реаліям і потребам наявної ситуації, завданням створення дієвих механізмів інтеграції в українське суспільство колись депортованих народів, представників деяких національностей (йшлося про ромів), представництва національних меншин в органах влади [28].

Всі роки незалежності формальний статус російської та інших мов національних меншин залишався невизначеним. Хоча Конституцією 1996 року гарантувався вільний розвиток всіх мов і культур, але в яких межах і в яких формах необхідна і можлива реалізація подібних прав залишається неясною. Тим часом ще в травні 1996 року в Страсбурзі (Франція) Україна підписала «Європейську хартію регіональних мов або мов меншин», а 24 грудня 1999 р. ратифікувала її. Проте вже 12 липня 2000 р. Конституційний Суд України ухвалив рішення про неконституційність цього закону у зв'язку з його невідповідністю новим правилам підписання і офіційної публікації законів України. Повторна ратифікація Хартії відбулася 15 травня 2003 г, і з 1-го січня 2006 р. вона набула чинності. Суперечність правової ситуації в мовній сфері посилюється тією обставиною, що вона регулюється законом «Про мови в УРСР», прийнятому ще в 1989 році – до розпаду Радянського Союзу. І тому разом з вимогами надання російській мові статусу офіційної не менш наполегливо звучить голос тих, хто стурбований недостатнім захистом української мови як єдиної офіційної в тих численних законопроектах, якими пропонується замінити явно анахронічний закон «Про мови в УРСР» [29].

Уточнення правових підстав своєї діяльності домагаються Церкви і релігійні общини. В.Марущенко, народний депутат України, перший заступник партії «Християнсько-демократичний Союз» в своїй статті говорить про те, що попередня Верховна Рада за рік своєї роботи не прийняла жодного законопроекту про свободу совісті і діяльність релігійних організацій, які б легітимували право церков засновувати учбові заклади, а також постійно користуватися земельними ділянками, що знаходяться в державній і комунальній власності. Кореєкції, на його думку, потребує і закон «Про свободу совісті та релігійні організації» [30].

Крім того, участь громадськості в розробці, обговоренні і ухваленні рішень залишається по суті формальною. Сьогодні Громадські Ради існують при Президентові (Рада з питань етнопонаціональної політики, наприклад), при багатьох міністерствах і відомствах, увійшли у практику Парламентські і Громадські слухання. Проте їхні функції залишаються переважно декоративними і в значній мірі ритуальними. Ось лише деякі, але достатньо виразні приклади.

Через рік після обрання президентом В.Ющенко та його Секретаріат проводять перші Президентські слухання, на яких обговорюються найважливіші проблеми економічного, політичного і соціального життя країни. На пленарне засідання виносяться узагальнені доповіді, які потім обговорюються і уточнюються на секціях. Пропонується створити Стратегічну Раду, яка б формулювала проблеми, що вимагають невідкладного втручання, виробляла б відповідні рішення, а також визначала пріоритети розвитку [31]. Проте Стратегічна Рада так і не була створена, а в наступні два роки Президентські слухання не проводилися.

15 січня 2008 року недавно сформований Кабінет Міністрів Ю.Тимошенко проводить Громадське обговорення програми своїх дій «Український прорив для людей, а не для політиків». Наступного дня, 16-го січня програма затверджується на засіданні уряду і направляється у Верховну Раду на затвердження – громадськість вислухана, але на врахування зауважень, побажань і пропозицій часу не відпущено. Суспільна легітимізація начебто відбулася, але вона, по суті, ілюзорна.

Не менш характерна для обговорюваної теми історія спроб формалізувати відносини громадськості і влади. У грудні 2004 року В.Ющенко обирається Президентом України, а

його прихильники формують уряд на чолі з Ю.Тимошенко. 18 травня 2005 року уряд приймає Постанову «Про додаткові заходи щодо залучення громадян до участі в управлінні державними справами», яким відміняється Постанова від 15 жовтня 2004 року «Деякі питання щодо забезпечення участі громадськості у формуванні та реалізації державної політики» уряду В.Януковича за президента Л.Кучми. Після відставки Ю.Тимошенко Кабінет Міністрів Ю.Єханурова 1 березня 2006 року відміняє постанову уряду Ю.Тимошенко і відновлює дію постанови від 15 жовтня 2004 року. 21 листопада 2007 року, напередодні неминучої відставки, уряд В.Януковича приймає Розпорядження про схвалення «Концепції сприяння органами виконавчої влади розвитку громадянського суспільства», якою передбачено встановлення партнерських відносин органів влади і громадськості в справі демократизації всіх сторін суспільно-політичного життя в Україні. Здається, мало шансів на те, що схвалене політичними опонентами буде прийнятним для нового Кабінету Міністрів Ю.Тимошенко і стане для нього основою взаємодії із громадськістю.

Висновки

Таким чином, політику регулювання соціально-гуманітарної сфери в Україні важко вважати послідовною і наступною. І тому запропоновані критерії моделі соціальної злагоди в культурно різноманітних суспільствах тут або не виконуються, або їх практично неможливо застосувати:

А. Хоча політична риторика насичена ідеями і концептами толерантності, захисту культурних меншин, проте про ефективну політику утвердження толерантності і захисту прав національно-культурних меншин говорити поки не доводиться.

Б. Тільки політика визнання і прийняття відмінностей зобов'язує до артикуляції і підтримки загальних цінностей, які здатні стати підставою соціальної злагоди. Але для більшості пострадянських країн характерніша політика монокультуралізму на початковому етапі національно-державного становлення. В Україні вона складається швидше стихійно, ніж продумано, не визначені її змістовні етапи, черговість заходів, можливості поєднання з політикою бікультуралізму, ресурси і обмеження на її проведення, а значить і має вона вельми суперечливі наслідки.

В. Хоча відмінності між регіональними спільнотами досить виразні, політика їх визнання в Україні не складається. Майже десятиліття ведуться розмови про Адміністративну реформу, проте вона до цих пір знаходиться в передпроектному стані. Мабуть, складнощі суперечностей, що існують тут, перевищують можливості і здібності законодавчих і виконавчих гілок влади їх вирішити. Тим часом й ідея федералізму неприйнятна для тих політичних сил, які мають більшість у Верховній Раді і формують сьогодні уряд. Збереження надмірної централізації влади і повноважень в Україні не дозволяє складатися інститутам регіонального представництва, обмежує свободу і права місцевого самоврядування, перешкоджає затвердженню неформальних практик регіонального представництва в найвищих органах влади.

От чому у фокусі уваги повинен знаходитися сам структурований процес ініціації і досягнення соціальної злагоди з тією або іншою проблемою як невід'ємна частина політики визнання і підтримки культурної різноманітності. У найзагальнішому вигляді він міг би включати наступні критерії:

- хто (які зацікавлені соціальні актори/агенти) і як формулює проблему;
- чи визнається проблема (суперечність) інститутами влади;
- чи організована і як проходить дискусія в суспільстві;

- чи знаходиться, чи досяжне компромісне рішення (варіанти компромісних рішень);
- чи відбувається ухвалення компромісного рішення і плану його імплементації (суб'єкти виконання і відповідальності, необхідні ресурси);
- чи запланований і чи здійснюється моніторинг імплементації з метою її корекції.

Література та джерела

1. Прибыткова И.М. Правовые и гуманитарные проблемы реинтеграции ранее депортированных в Крыму: Аналитический доклад. – Киев, 1999. См. также: Прибыткова И.М. Реинтеграция ранее депортированных крымских татар в Крыму // Диалог культур: проблемы интеграции в Крымском сообществе. – Симферополь, 2002, с.55-67; Прибыткова И.М. Крымское сообщество в поисках межэтнического согласия и гарантий коллективной безопасности // Автономная Республика Крым в XXI веке: опыт, проблемы, развитие. Материалы научно-практической конференции. – Симферополь: Антиква, 2006, с.249-253.
2. Майборода О. Етнополітична сфера в Україні // Політичні і економічні перетворення в Росії і Україні. – Москва: Три квадрата, 2003, с.279 – 318.
3. Самар В. Гора Ай-Петрі наді мною в тумані шашки димової... Кримська карта: ділити чи розігрувати?// Дзеркало тижня, № 42 (671), 11 — 18 листопада 2007.
4. Головаха Е. Панина Н. Национальная толерантность и идентичность в Украине // Национально-гражданские идентичности и толерантность. Опыт России и Украины в период трансформаций. – Киев: Институт социологии НАН Украины, 2007, с.43-68.
5. Паниотто В. Динамика антисемитизма в Украине (1994 – 2006). – Доклад на 12-й Ежегодной Международной Конференции Columbia University 12-14 Апреля 2007 (рукопись).
6. Українське суспільство 1992 – 2006. Соціологічний моніторинг. Київ: Інститут соціології НАН України, 2006, с.500.
7. Рязанова Л.С. Религиозный ренессанс: попытка социологической диагностики // Социология: теория, методы, маркетинг, №4, 2001, с. 114 – 125.
8. Українське суспільство: десять років Незалежності. – Київ: Інститут соціології НАН України, 2001, с.653.
9. Українське суспільство 1992 – 2006. Соціологічний моніторинг. Київ: Інститут соціології НАН України, 2006, с.562.
10. Українське суспільство 1992 – 2006. Соціологічний моніторинг. Київ: Інститут соціології НАН України, 2006, с.5521.
11. Статистика й обговорення проблем релігійного життя представлені на сайті Релігійно-інформаційної служби України – www.risu.org.ua/, де ведеться, до речі, моніторинг релігійної свободи. Там само доступний й веб-каталог «Україна релігійна в Інтернет-мережі».
12. Рязанова Л., Сєвекіна О. Релігійні ідентифікації та практики // Соціокультурні ідентичності та практики. – Київ: Інститут соціології, 2002, с.293.
13. Регіональна Україна. – Інститут політики: Київ, 2003, с.7-27.
14. Монумент истинны //Фокус, № 44, 2007.
15. Виступ Президента В.Ющенко з нагоди 65-ї річниці заснування Української повстанської Армії 14 жовтня 2007 року. На сайті Президента України – <http://www.president.gov.ua/news/data/print/19821.html>.
16. www.korrespondent.net/Ukraine/news.central.kz
17. Статистичний щорічник України за 2006 рік. – К., Консультант, 2007, с.483.
18. Інформаційний бюлетень Міністерства України у справах національностей, міграції та культур. К., 1995, №3 (вересень), с.37.
19. Статистичний щорічник України за 2006 рік. – К., Консультант, 2007, с.443.
20. Статистичний щорічник України за 2006 рік. – К., Консультант, 2007, с.482.
21. Набоченко О. Вся книжкова рать // Дзеркало тижня, № 35 (664) 22 – 28 вересня 2007.
22. Промова Президента з нагоди 15-ї річниці Незалежності України // http://www.president.gov.ua/news/data/11_10007.html
23. <http://www.ukrcensus.gov.ua/results/general/language>
24. Хмелько В.Є. Лінгво-етнічна структура населення України: Регіональні особливості та тенденції змін за роки Незалежності. Доступно на: <http://www.kiis.com.ua/публікації>
25. <http://novosti.dn.ua/details/52774/>
26. Российская газета, № 4377, 31 мая 2007. Доступно также на: <http://www.rg.ru/2007/05/31/a159078.html>
27. <http://www.rupor.info/news-obshhestvo/2007/08/21/v-ukraine-slishkom-mnogo-russkikh-shkol/>
28. Сорокопуд В. Силуети українських законів для нацменшини // Дзеркало тижня, № 42 (671) 11 – 18 листопада 2007.

29. Стрілько В. Бої без правил // Дзеркало тижня, № 42 (671) 11 – 18 листопада 2007.
30. Марущенко В. Державно-конфесійні відносини: що рік новий нам принесе // <http://www.risu.org.ua/> 8.01.2008.
31. Доступно на сайті [http://www.president.gov.ua/Президентські слухання/](http://www.president.gov.ua/Президентські_слухання/) Стенограми.